

SŁOWOTWÓRSTWO

**POWTÓRZENIE WIADOMOŚCI
PRZED EGZAMINEM ÓSMOKLASISTY**

Słowotwórstwo jest nauką zajmującą się budową wyrazów, jak i możliwościami tworzenia nowych. Jej zadaniem bywa też ustalanie (w trakcie tzw. analizy słowotwórczej), w jaki sposób dany wyraz został utworzony, od czego powstał i jak można go podzielić.

Wyrazy proste

Są to wyrazy, które mają tylko jedną podstawę słowotwórczą.

Wyraz niepodzielny słowotwórczo (wyraz rdzenny)

Jest to wyraz, w którym nie można wyodrębnić w analizie słowotwórczej podstawy słowotwórczej i formantu (jest niepodzielny słowotwórczo). Jest to wyraz, którego nie możemy odnieść do wyrazów, od których pochodzi, np. mysz, pies, sen, czar, lek.

Wyraz rdzenny dzieli się na temat (rdzeń) i końcówkę, np. dom -Ø, dam -a, pis -ać

Uwaga!

- Jeśli rzeczownik zakończony jest na spółgłoskę, cały wyraz jest tematem (*dom*).
- Jeżeli rzeczownik zakończony jest na samogłoskę, tematem jest ta część wyrazu, która zostaje po odrzuceniu samogłoski (*dam -a*).
- Żeby ustalić temat czasownika, należy odrzucić końcówkę bezokolicznika *-ć*, *-c* oraz poprzedzającą ją samogłoskę (*pisać*).

Wyraz podzielny słowotwórczo

Jest to wyraz, w którym można wyodrębnić dwie części: podstawę słowotwórczą i formant oraz możemy go odnieść do innych wyrazów,

**np. podstawa słowotwórcza → *tygrys* *-ica* ←
formant – „samica tygrysa”**

***pływ -ak* – „ten, kto pływa”**

Formant – to cząstki, przy pomocy których tworzymy nowe wyrazy.

Wyróżniamy:

- **przedrostki (prefiksy)** – dodajemy je przed tematem wyrazu: *prze* + *widzieć* = *przewidzieć*;
- **przyrostki (sufiksy)** – dołączamy je po temacie wyrazu: *mów* + *ca* = *mówca*;
- **wrostki (interfiksy)** – dodajemy je, łącząc dwa słowa w jedno: *zlew* + *o* + *zmywak* = *zlewozmywak*;
- **formant zerowy** – nie dodajemy niczego, z wyrazu podstawowego pozostawiamy sam temat lub odcinamy jakąś jego część: *dźwig* <= *dźwigać*.

Wyrazy złożone

Są to wyrazy, które mają więcej niż jedną podstawę słowotwórczą.

Zestawienia

Są to dwa odrębne wyrazy, które tworzą jedną całość znaczeniową, np.:

*czarna jagoda,
wieczne pióro,
pan młody,
Morze Czarne,
Zielona Góra.*

Zrosty

Są to dwa wyrazy zrosnięte ze sobą bez żadnych elementów łączących, np.:

- *Wielkanoc* (Wielka + noc),
- *rzeczpospolita* (rzecz + pospolita).

Złożenia

To dwie podstawy słowotwórcze połączone wrostkiem *-o-*, *-i-*, *-y-* np.:

- *desk -o- rolka*,
- *łam -i- główka*,
- *włócz -y- kij*.

Pojęcia, które trzeba znać i rozumieć

Derywacja – tworzenie wyrazów pochodnych od wyrazu podstawowego.

Wyraz podstawowy – wyraz, od którego został utworzony inny wyraz (pochodny), np.

- *dom* – *domek*
- *dama* – *damski*
- *pisać* – *napisać*
- wyraz podstawowy dzielimy na temat i końcówkę,
 - *dom* -∅
 - *dam* -a
 - *pis* -ać

Wyraz pochodny – wyraz utworzony od wyrazu podstawowego za pomocą formantu; dzieli się na podstawę słowotwórczą i formant, np.:

- *dom* – *domek*,
- *dama* – *damski*,
- *pisać* – *napisać*.

Uwaga!

Wyraz pochodny może być jednocześnie wyrazem podstawowym dla innego wyrazu, np.

- *domek* – to wyraz pochodny od wyrazu *dom*, ale jednocześnie jest wyrazem podstawowym dla wyrazu *domeczek*.

**Wyrazy pochodne mogą też mieć dwa formanty:
przedrostkowy i przyrostkowy, np.:**

- ***za-skocz-yć, o-głup-ić.***

Wyraz pochodny można utworzyć:

- **od innego samodzielnie wyrazu, np.:**
chleb – chlebowy,
- **od wyrażenia przyimkowego, czyli połączenia przyimka z rzeczownikiem, np.:**
bez domu – bezdomny,
przy drodze – przydrożny,
nad Wisłą – nadwiślański,
- **od dwóch wyrazów samodzielnych, np.:**
dom, krążyć – domokrążca.

Zapamiętaj!

formant+ podstawa słotwórcza = wyraz pochodny

- *wy + słuchać = wysłuchać*

podstawa słotwórcza + formant = wyraz pochodny

- *pies + ek = piesek*

formant + podstawa słotwórcza + formant = wyraz pochodny
Podstawa słotwórcza – część wspólna wyrazu podstawowego i pochodnego (jest ona częścią wyrazu podstawowego, która weszła w skład wyrazu pochodnego)

np.:

• *las – las –ek*

• ↑ ↑

podstawa słotwórcza formant

- *po + dom +ka = podomka*

Wyraz pochodny ma dwa składniki:

część przejętą od wyrazu podstawowego, czyli podstawę słowotwórczą,

oraz część nową, która formuje nowy wyraz i nadaje mu nowe znaczenie, czyli formant.

- ***such -utki* (formant) – całkowicie suchy**
- ***suszarni -any* (formant) – mający związek z suszarnią**
- ***susz -arka* (formant) – urządzenie do suszenia**
- ***susz -ø* (formant) – wynik suszenia**

Uwaga!

Wyraz pochodny może nie zawierać formantu i składać się z samej podstawy słowotwórczej, jak wyraz *susz*, który powstał przez odrzucenie części wyrazu podstawowego *susz -yć*.

W wyrazie *susz* występuje tzw. formant zerowy. Występuje on w wielu rzeczownikach odczasownikowych, np:

***czołg* – powstał od *czołgać*,**

***schron* – od *schronić*,**

***bieg* – od *biegać*.**

Formant – w wyrazach pochodnych wyodrębniamy części, które wyróżniają dany wyraz od wyrazu podstawowego i nadają mu nowe znaczenie.

Te części, za pomocą których tworzymy wyraz pochodny nazywamy właśnie formantami, np. *dom – dom -ek* formant

Rodzaje formantów:

przedrostki – występują przed podstawą słowotwórczą,
np.

- **na-** pisać,
- **z-** jeść,
- **pod-** skoczyć,
- **nad-** zwyczajny,
- **pod-** ręczny,
- **wy-**jechać,
- **prze-** czytać

przyrostki – występują po podstawie słowotwórczej (przyrastają do niej), np.

- *dom -ek,*
- *dam -ski,*
- *cukier -nia,*
- *lekar -ka,*
- *malow -anie,*
- *mędrz -ec*

formanty zerowe – Ø czyli brak formantu – występują w wyrazach pochodnych, które powstały przez odrzucenie końcowej części wyrazu podstawowego, np.

- *myśl -Ø* (wyraz podstawowy *myśl -eć*),
- *bieg -Ø* (wyraz podstawowy *bieg -ać*),
- *wdech -Ø* (od *wdych -ać*)

wrostki – cząstki: **-o-**, **-i-**, **-y-** w wyrazach złożonych łączące dwie podstawy słowotwórcze:

- *star -o- dawny,*
- *woz -i- woda,*
- *licz -y- krupa,*
- *gaz -o- mierz,*
- *wod -o- ciąg,*
- *list -o- nosz*

równocześnie przedrostki i przyrostki, np.:

- *las – za -les -ić*

równocześnie cząstka (wrostek) -o- oraz przyrostek, np.:

- *nos -o- roż -ec*

Zapamiętaj!

Od rodzaju formantu zależy, czy np. wyraz będzie zdrobnieniem: *kot – kot -ek, motyl – motyl -ek, ząb – ząb -bek*

zgrubieniem *bu -ciory, ko -cur, mło -cisko*

nazwą wykonawcy czynności *komin -iarz, piek- arz, mal -arz, pis - arz*

Znaczenie słowotwórcze – „definicja” wyrazu pochodnego zawierająca wyraz podstawowy, np.:

domek – „mały dom”,

damski – „taki, który należy do damy”,

napisać – „skończyć pisać”.

Kategoria słowotwórcza – to grupa wyrazów o tym samym lub podobnym znaczeniu ogólnym, np.

wspólne znaczenie mają wyrazy: domek, piesek, bratek, kotek, wskazują bowiem na coś małego,

natomiast *piekarnię*, *poczekalnię*, *suszarnię* łączy znaczenie miejsca, w którym wykonuje się daną czynność.

W skład kategorii słowotwórczej mogą wchodzić wyrazy utworzone od różnych części mowy za pomocą różnych formantów, np. Kategoria słowotwórcza może zatem składać się z kilku typów słowotwórczych.

herbaciarnia utworzona została od rzeczownika *herbata* za pomocą formantu *-arnia*,

jadalnia od czasownika *jadać* za pomocą formantu *-alnia*.

Typ słowotwórczy – pojęcie podrzędne względem kategorii słowotwórczej. Jest to pewna grupa wyrazów w danej kategorii słowotwórczej (np. wykonawców czynności) mających wspólne znaczenie ogólne, utworzone za pomocą tego samego formantu np.

kategoria nazw wykonawców czynności:

- **typ słowotwórczy z formantem -arz** (*murarz, piekarz, malarz, szklarz*),
- **typ słowotwórczy z formantem -ak** (*pływak, śpiewak*),
- **typ słowotwórczy z formantem -nik** (*rolnik, sadownik, rysownik*),
- **typ słowotwórczy z formantem -or** (*obserwator, konserwator*),
- **typ słowotwórczy z formantem -yk** (*satyryk, krytyk*).

kategoria nazw czynności

- *typ słowotwórczy z formantem **-anie** (gotowanie, bieganie, rysowanie),*
- *typ słowotwórczy z formantem **-enie** (piszczenie, trąbienie, pieczenie,*

kategoria nazw miejsc wykonywania czynności

- *typ słowotwórczy z formantem **-arnia** (piekarnia, poczekalnia, spalarnia),*
- *typ słowotwórczy z formantem **-ownia** (kotłownia, parownia).*

kategoria nazw czynności

- *typ słowotwórczy z formantem **-anie** (gotowanie, bieganie, rysowanie),*
- *typ słowotwórczy z formantem **-enie** (piszczenie, trąbienie, pieczenie,*

kategoria nazw miejsc wykonywania czynności

- *typ słowotwórczy z formantem **-arnia** (piekarnia, poczekalnia, spalarnia),*
- *typ słowotwórczy z formantem **-ownia** (kotłownia, parownia).*

kategoria nazw czynności

- *typ słowotwórczy z formantem **-anie** (gotowanie, bieganie, rysowanie),*
- *typ słowotwórczy z formantem **-enie** (piszczenie, trąbienie, pieczenie,*

kategoria nazw miejsc wykonywania czynności

- *typ słowotwórczy z formantem **-arnia** (piekarnia, poczekalnia, spalarnia),*
- *typ słowotwórczy z formantem **-ownia** (kotłownia, parownia).*

Rdzeń wyrazu – jest to najmniejsza część wspólna dla całej rodziny wyrazów pokrewnych, a jednocześnie najważniejszy składnik znaczeniowy wyrazu, jest to jak gdyby kręgosłup wyrazów pokrewnych, należących do danej rodziny:

dom, domek, domeczek, domowy, domownik, domator, domostwo, bezdomny, zdomowić.

Inaczej, jeśli podstawa słowotwórcza nie da się już podzielić na mniejsze części znaczeniowe, to mamy do czynienia z rdzeniem.

Niektóre słowa zawierają sam rdzeń, np. *lot, głos, szczyt*. Noszą one nazwę słów pierwotnych, ponieważ nie mają żadnych przodków. Są protoplastami swoich rodzin.

Rdzeń wyrazu nie zawsze = podstawie słowotwórczej, np. w wyrazie *wołowina* podstawą jest cząstka „wołow”, a rdzeniem – „woł”.

Oboczności rdzenia – wymiany samogłosek lub spółgłosek w rdzeniu, np. *księga* – *książka* (ę:a; g:ż)

Uwaga!

Podstawa słowotwórcza może różnić się od tematu wyrazu podstawowego obocznościami:

Zapamiętaj!

Oboczności występują tylko w obrębie podstawy słowotwórczej!

samogłoskowymi, np.:

- **o : ó** – *głowa* – *głów -ka*
- **e : o** – *dzień* – *dzion -ek*
- **a : e** – *biały* – *biel -ić*
- **ą : ę** – *dąb* – *dęb -owy*
- **e : Ø** – *pies* – *ps -i*

spółgłoskowymi, np.:

- **ł : l** – *szkoła* – *szkol -ny*
- **r : rz** – *murarz* – *murar -ski*
- **k : cz** – *kok* – *kocz -ek*
- **ch : sz** – *duch* – *dusz -ek*

Rodzina wyrazów – to zespół wyrazów pokrewnych.

Wyrazy zawierające ten sam rdzeń to wyrazy pokrewne.

Uwaga!

Niekiedy rdzeń nie jest taki sam we wszystkich wyrazach pokrewnych, ponieważ może występować w postaciach obocznych:

***wierny, wiara, wierzyć (e : a, r : rz),
zachodzić, zachód (o : ó).***

Niektóre wyrazy pokrewne to sam rdzeń, np.

lot, głos, szczyt, las, pas, chleb.

Jak zbudowane są rzeczowniki pochodne?

Rzeczowniki pochodne mogą być utworzone od:

innych rzeczowników (rzeczowniki odrzeczownikowe), np. *lew* – *lwica*,

czasowników (rzeczowniki odczasownikowe), np. *mówić* – *mówca*,

przymiotników (rzeczowniki odprzymiotnikowe), np. *stary* – *starzec*,

liczebników (rzeczowniki odliczebnikowe), np. *sześć* – *szóstka*,

zaimków (rzeczowniki odzaimkowe), np. *sobie* – *sobek*,

wyrażeń przyimkowych, np. *na ramieniu* – *naramiennik*,

dwóch wyrazów (rzeczowniki złożone), np. *czarna ziemia* – *czarnoziem*.

Źródła informacji:

Piotr Bąk, Gramatyka języka polskiego, Warszawa 1989

Egzamin ósmoklasisty, Język polski Repetytorium, WSiP,
Warszawa 2018

<http://www.spstrzelce.erydan.net/obrazki/>

<https://pl.dreamstime.com>

